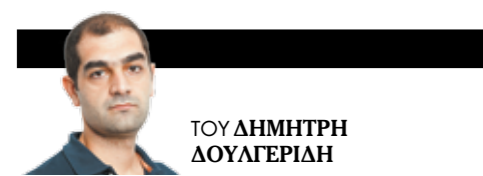

Βιβλιοδρόμιο

Αγγέλα Καστρινάκη

Η καθηγήτρια Νεοελληνικής Φιλολογίας μιλάει για τις λογοτεχνικές μεταμορφώσεις της Πηνελόπης από τον ελληνικό 19ο αιώνα έως τον φεμινισμό της εποχής μας με αφορμή το νέο βιβλίο της «Μίλα, Πηνελόπη!»

«Όταν η Πηνελόπη εκλιπαρεί τον Οδυσσέα να μην επιστρέψει»

ΤΟΥ ΔΗΜΗΤΡΗ ΔΟΥΛΓΕΡΙΔΗ

Στην πινακοθήκη της μυθολογίας και των προβολών που της επιφυλάσσουμε η Πηνελόπη, πρώτη ξαδέρφη της Κλυταίμνηστρας και της Ελένης, είναι η πιστή σύζυγος που διαρκώς αναμένει. Σιωπηλά υφάντρα στον αργαλειό. Μπέρα που αφήνει έδαφος στον Τηλέμαχο για να βγει στον κόσμο. Αλλά αυτή είναι η εκκίνηση, την οποία φιλοτέχνησε επιμελώς η εποχή του ρωμαίου αυτοκράτορα Αυγούστου (ενώ στον Όμηρο κυριαρχεί μία ευρηματική γυναίκα, που μεταχειρίζεται τεχνάσματα με τον τρόπο του Οδυσσέα). Εκτοτε θα υπάρξουν πολλαπλές όψεις της ηρωίδας, ανάλογα με τις αναζητήσεις κάθε εποχής. «Οι μεταμορφώσεις της Πηνελόπης στη λογοτεχνία μιλούν για τις εξελίξεις που αφορούν το γυναικείο φύλο στην κοινωνία. Κι ακόμα, ο βαθμός παρουσίας τους στη λογοτεχνία, το πόσες σελίδες της αφιερώνονται, ο κεντρικός ή περιθωριακός της ρόλος συνιστούν μια ένδειξη για την παρουσία της γυναίκας στον κοινωνικό χώρο καθώς και στον λογοτεχνικό στίβο» επισημαίνει η καθηγήτρια Νεοελληνικής Φιλολογίας (Πανεπιστήμιο Κρήτης) Αγγέλα Καστρινάκη στην εισαγωγή του βιβλίου «Μίλα, Πηνελόπη!», το οποίο κυκλοφόρησε πρόσφατα από τις Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης. Σε αυτό αναλύει διεξοδικά τις λογοτεχνικές μεταμορφώσεις της μυθικής ηρωίδας στην Ελλάδα και τον δυτικό κόσμο από τον 19ο αιώνα έως τις μέρες μας και με αυτή την αφορμή μιλάει στο «Β».

Ξεκινάω από την πρόσφατη εμφάνιση της Μάργκαρετ Ατγουντ στην Αθήνα, όπου αναφέρθηκε στην «άλλη όψη» της Πηνελόπης. Μαζί με τον Οδυσσέα είναι δύο «συνοργιστές στο ψεύδος» σημείωσε. Αναπλάθουν την ιστορία μέσω της πολυφωνικής αφήγησης για να ξεγελάσουν τις θεραπεαινίδες. Πού θεωρείτε ότι η αφήγηση αυτή «έπεσε στα ρηκά», όπως σημειώνετε στο βιβλίο σας;

Ας αρχίσουμε από το ποια είναι η «άλλη όψη» της μυθικής ηρωίδας μας. Η Πηνελόπη είναι η μέση γυναίκα, όχι η ωραία – βλέπε Ελένη –, όχι η μάγισσα – βλέπε Κίρκη. Είναι η γυναίκα με τα προβλήματα της, με την εγκατάλειψη πολλές φορές από τον σύζυγο, με το δίλημμα αν θα ξαναφτιάξει τη ζωή της, με την επιθυμία της

να αποκτήσει φωνή, όπως και να δημιουργήσει τέχνη. Οι εκδόσεις της Πηνελόπης είναι πάμπολλες. Ακόμα και Πηνελόπη-επιχειρηματία συναντούμε τα τελευταία χρόνια, ακόμα και Πηνελόπη-ταξιδιώτισσα. Κάποιοι συγγραφείς κατηγορήσαν την Πηνελόπη ως άπιστη, ως ερωμένη των μνηστήρων, ενώ κάποιοι άλλοι πρόβλεψαν την εξουσιαστική πλευρά της, αυτήν που δεν μπορεί παρά να είχε – λένε – ως βασίλισσα. Τέτοια περίπτωση είναι ο Βάρναλης, που ως αριστοτέρας καταγγέλλει εν γένει τους «αφεντάδες», άνδρες και γυναίκες.

Η Μάργκαρετ Ατγουντ, τώρα, έχει γράψει θαυμάσια βιβλία, αλλά πιστεύω πως στην Πηνελόπη δεν ευτύχησε. Δεν παρουσιάζει, κατ' εμέ, μια «άλλη όψη» της ηρωίδας, γιατί όλες οι όψεις της έχουν ήδη δοκιμαστεί. Αυτό που κάνει είναι να παρουσιάζει όλες τις όψεις μαζί. Θα μπορούσε να γίνει ένα ενδιαφέρον παιγνιώδες κείμενο, αν η συγγραφέας επένδυε σε αυτό κόπο και ουσιαστικές ενδιαφέρον, αλλά το αποτέλεσμα καταλήγει απλώς αντιφατικό και, φευ, ελαφρύ. Είπε, λέτε, η Ατγουντ ότι η Πηνελόπη της είναι συνεργός στο ψεύδος και ξεγελά μαζί με τον Οδυσσέα τις θεραπεαινίδες. Κι όμως τη βλέπουμε ταυτόχρονα να παιζογελά με τις υπηρέτριες, να τρώνε όλες μαζί μεζεδάκια για να περνά η ώρα και να ανταλλάσσουν συνομιλική χαμόγελα. Η ωραία σκέψη να γραφεί μια Πηνελόπη αντίστοιχη με την Οδυσσέα – και είχαν ωριμάσει οι συνθήκες για κάτι τέτοιο στις αρχές του 21ου αιώνα – δυστυχώς «έπεσε στα ρηκά» ψαρεύοντας εύκολες αντιδράσεις: οι θεραπεαινίδες αυτοπαρουσιάζονται, π.χ., ως «δώδεκα φεγγαροστρόγγυλα κωλαράκια». Για να χαζογελάσουμε. Έχουν όμως από άλλες/άλλους συγγραφείς γραφεί θαυμάσια κείμενα για τον πόνο των θεραπεαινίδων.

■ Ποιο θα ήταν ένα τέτοιο παράδειγμα;

Είναι, π.χ., ένα ποίημα της Γκέιλ Χολστ-Ουόραφτ, Αυστραλέζας που έμεινε πολλά χρόνια στην Ελλάδα ασχολούμενη με τα ρεμπέτικα, το οποίο εκκινεί από τη φοβερή σκηνή της «Οδύσσειας», όταν ο Τηλέμαχος κρεμάει τις θεραπεαινίδες από ένα παλαμίδι πλούσιο στην άκρη της αυλής του παλατιού. Στο ποίημα η Πηνελόπη ξυπνά απ' τον ύπνο και βλέπει τις κρεμασμένες κοπέλες. Λέει τα ονόματά τους ένα-ένα, λέει και μπορούσε να τις σώσει, και γονατίζοντας βγάζει το γοβάκι από το πόδι μιας από αυτές. Αυτό είναι οδύνη και ενσυναί-

→ ΣΥΝΕΧΕΙΑ ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΡΟΗΓΟΥΜΕΝΗ ΣΕΛΙΔΑ

σθση! Γενικά στον 21ο αιώνα απασχολεί πιο έντονα η αποτρόπαιη μοίρα των θεραπεαινίδων, όπως νορμότερα είχε απασχολήσει η μοίρα των συντρόφων του Οδυσσέα και του περίφημου Ελπίνορα. Τότε ήταν οι αδικωχαμένοι πολεμιστές, τώρα ένα από τα κατώτερα και τα πιο άφωνα κοινωνικά στρώματα, οι υπηρέτριες. Ο κοινωνικός προσανατολισμός του προβληματισμού αυτού είναι σαφής.

Είπατε πως η Πηνελόπη είναι η μέση γυναίκα. Υπάρχει και μια ενδιαφέρουσα υποσημείωση στο βιβλίο σας για την υποδοχή της στην κλασική εποχή και το πώς τη σεβάστηκε ακόμη και ο Αριστοφάνης. Πότε και πού εντοπίζονται οι πρώτες προσπάθειες ανατροπής και αποδόμησης του ομηρικού ιδεώδους;

Η Πηνελόπη-πιστή σύζυγος δεν είναι ακριβώς δημιουργία του Ομήρου αλλά του Αυγούστου, του ρωμαίου αυτοκράτορα. Η Πηνελόπη στον Όμηρο είναι μάλλον η έξυπνη, η ικανή στα

Αγγέλα Καστρινάκη ΜΙΛΑ, ΠΗΝΕΛΟΠΗ! ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΚΕΣ ΜΕΤΑΜΟΡΦΩΣΕΙΣ ΤΗΣ ΜΥΘΙΚΗΣ ΗΡΩΙΔΑΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΚΑΙ ΤΟΝ ΔΥΤΙΚΟ ΚΟΣΜΟ ΑΠΟ ΤΟΝ 19ο ΑΙΩΝΑ ΩΣ ΤΙΣ ΜΕΡΕΣ ΜΑΣ

Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2023 Σελ. 424, Τιμή 20 ευρώ

που ήταν μπέρα του θεού Πάνα, κατασκεύασαν μια εικόνα ακραίας λαγνείας. Ελεγαν, ούτε λίγο ούτε πολύ, ότι είχε συννευθεθεί με όλους τους μνηστές. Η εικόνα αυτή επανακαλύφθηκε στις αρχές του 20ού αιώνα και σταδιοδρόμησε πολύ έως και τον μεσοπόλεμο. Είναι αυτό που ονομάζω «το σκάνδαλο».

Από ποια οπτική, αλήθεια, και ποιο μονοπάτι φτάνει ο Καζαντζάκης στις δικές του «Πηνελόπες»; Είναι επίσης ένα διακριτό κεφάλαιο σ' αυτή την αναζήτηση.

Σωστά! Οι Πηνελόπες του Καζαντζάκη είναι άπιστες! Η πρώτη, του 1909, είναι το «αιώνιο θήλυ» που, κατά τη διάρκεια της μνηστοπροφονίας, περιμένει ποιος θα νικήσει για να του δοθεί. Δεν έχει σταλιά ηθική. Είναι ένα ζωώδες πλάσμα που απλώς πάει με τον ισχυρότερο. Η δεύτερη Πηνελόπη πρωταγωνιστεί στο θεατρικό έργο *Οδυσσέας* του 1922. Είναι μια υποκρίτρια που έχει λησμονήσει τον άνδρα της και θέλει να ξαναπαντρευτεί. Είναι σφοδρή η καταγγελία του Καζαντζάκη εναντίον της... Ο συγγραφέας ακολουθεί το μονοπάτι της Παρακμής, ενός ρεύματος που παρουσι-

Βιβλιοδρόμιο

ΥΠΕΥΘΥΝΟΣ ΕΚΔΟΣΗΣ ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΔΟΥΛΓΕΡΙΔΗΣ

«Πηνελόπη». Πίνακας του Ντέιβιντ Λίγκαρ (1980), λεπτομέρεια του οποίου κοσμεί το εξώφυλλο του βιβλίου της Αγγέλας Καστρινάκη

αζε τις γυναίκες ως «ωραίες ανελέητες». Η τρίτη εκδοχή Πηνελόπης, στην *Οδύσσεια* του 1938, είναι μια κακομοίρα, κακογερασμένη, που μισεί τα παιδιά που έχει διασκορπιστεί στην οικογένειά της κατά τα ταξίδια του, και αφήνει να εξυφαινούνται συνωμοσίες σε βάρος του. Τον θέλει νεκρό... Δεν περνάει καλά στα χέρια του Καζαντζάκη η Πηνελόπη-μέση γυναίκα. Γιατί η γυναίκα είναι στην κοσμοθεωρία του η βαριά ύλη που εμποδίζει τον άνδρα-πνεύμα να επιτύχει το μεγάλο έργο.

Με δεδομένο το ενδιαφέρον τουλάχιστον του Σεφέρη για τον Οδυσσέα ως σύμβολο – και ενώ ο μύθος των Ατρείδων τού προσφέρει άφθονα ερεθίσματα – εντοπίζουμε μια σχετική «σιωπή» στους δύο νομπελίστες

ποιητές όσον αφορά την Πηνελόπη; Υπάρχει βασίμιος λόγος, πιστεύετε;

Και οι δύο πάντως εμπνευστήκαν από την Ελένη. Η Ελένη είναι σε γενικές γραμμές το ιδανικό, το άπιαστο. Ίσως τον Σεφέρη και τον Ελύτη δεν τους απασχολούσε το θέμα «μέση γυναίκα». Ο «μέσος άνδρας» ωστόσο ενδιέφερε ιδιαίτερα τον Σεφέρη, καθότι έχει αφιερώσει ποιήματα στους συντρόφους του Οδυσσέα και στον Ελπίνορα. Ας επεκταθούμε και στον Ρίτσο: αυτός αφιέρωσε ένα μεγάλο και εξαιρετικά ενδιαφέρον ποίημα στην Ελένη, και μόλις ένα ολιγόστιχο ποίημα στην Πηνελόπη, μέσω του οποίου κατήγγειλε ουσιαστικά τον Οδυσσέα τον αιματοβαμμένο – το έγραψε την εποχή της κούντας. Ναι, δεν γοήτευσε η Πηνελόπη τη γενιά του '30, ενδεχομένως επειδή ήταν «χαμηλό» θέμα.

Η καταγγελία του Εμφυλίου και η αχτίδα του φωτός

Στον ελληνικό 20ό αιώνα ποια ή ποιες θεωρείτε κομβικές στιγμές για την επανανάγνωση της Πηνελόπης, ώστε η «δημιουργική αυθαιρεσία» να συναντά το καλλιτεχνικό αποτέλεσμα;

Είπαμε κιόλας για τη λάγνα Πηνελόπη με τους πολλούς μνηστές. Είπαμε και για την Πηνελόπη-αφέντρα του Βάρναλη. Αυτή έχει και τη διασκεδαστική πλευρά της, καθώς νικά στο σπαθί έναν απ' τους μνηστές, τέτοιο αντράκι είναι! Δεν θεωρώ βέβαια άριστο το καλλιτεχνικό αποτέλεσμα σε αυτές τις περιπτώσεις. Ενδιαφέρουσα είναι μια Πηνελόπη του Θανάση Πετσάλν-Διομήδη, που είναι με δεσποτική (το 1955), αλλά ταυτόχρονα νοιάζεται για τον τόπο της και εγκαλεί τον Οδυσσέα σφοδρότατα για τη μνηστοπροφονία: «Πώς τόλμησες να χύσεις τόσο αίμα μες στο σπίτι μου!». Η καταγγελία έχει να κάνει με την αιματοχυσία του Εμφυλίου. Εκεί όμως που η δημιουργική αυθαιρεσία συναντά το καλλιτεχνικό αποτέλεσμα είναι, πιστεύω, σε κάποιες φεμινιστικές εκδόσεις της Πηνελόπης. Η Κατερίνα Αγγελάκη-Ρουκ έχει γράψει δυο πολύ όμορφα ποιήματα με την ηρωίδα μας να ξεχνά τον Οδυσσέα, να τον διαγράφει, προκειμένου, μέσω της αφαίρεσης, να δημιουργήσει τέχνη από τον ονόματό. «Μέσ' απ' τις ελιές έρχεται η Πηνελόπη | με τα μαλλιά της όπως-όπως μαζεμένα... Πολλά τα ωραία ποιήματα και στον 21ο αιώνα, τους αφιερώνω αρκετές σελίδες.

Από την περίοδο της Πηνελόπης-φεμινίστριας τι θα επιλέγατε προσωπικά ως δείγμα μιας ολοκληρωμένης καλλιτεχνικής πρότασης; Πολλά, πάρα πολλά! Μια αμερικανίδα φεμινίστρια, η Ντόροθι Πάρ-

Είπε

Οι Πηνελόπες του Καζαντζάκη είναι άπιστες! Η πρώτη, του 1909, είναι το «αιώνιο θήλυ» που, κατά τη διάρκεια της μνηστοπροφονίας, περιμένει ποιος θα νικήσει για να του δοθεί. Δεν έχει σταλιά ηθική. Είναι ένα ζωώδες πλάσμα που απλώς πάει με τον ισχυρότερο. Η δεύτερη Πηνελόπη πρωταγωνιστεί στο θεατρικό έργο «Οδυσσέας» του 1922. Είναι μια υποκρίτρια που έχει λησμονήσει τον άνδρα της και θέλει να ξαναπαντρευτεί

κερ, ήδη το 1928 γράφει ένα υπέροχο μικρό ποίημα για το ομηρικό ζεύγος, όπου ο Οδυσσέας κυκλοφορεί άνετος στη γαλανή πλάση, ενώ η Πηνελόπη ταλαντεύεται πέρα δώθε σε μια κουνηστή πολυθρόνα. Η επίσης Αμερικανίδα Λίντα Πλάταν απαντά στον Καβάφη, το 1995, μνημονεύοντας τη ζωή στην Ιθάκη «με τις μετέωρες της λεμονιάς τις μυρωδιές». Η Κουβανή Χουάνα Ρόσα Πίτα περιγράφει την Πηνελόπη σαν «αχτίδα φωτός πάνω στο ύφασμα», ενώ η Κλαριμπέλ Αλεγγρία από τη Νικαράγουα βάζει την ηρωίδα να εκλιπαρεί σαρδόνια τον Οδυσσέα να μην έρθει πίσω – έχει ξαναφτιάξει τη ζωή της. Φυσικά είναι και πολλοί άνδρες που υποστηρίζουν τις γυναίκες. Ας αναφέρω έναν από τους πρώτους. Ο Ζαν Ζιονό, Γάλλος, αναγνώριζε στο εικονοκλαστικό μυθιστόρημά του το 1930 το δικαίωμα της Πηνελόπης να απολαμβάνει τη ζωή της κατά τα είκοσι χρόνια απουσίας του Οδυσσέα. Οι δυο ήρωες του Ζιονό τα ξαναβρίσκουν, η απιστία ενισχύει τον γάμο τους. Και αυτό το μοντέλο, η επανένωση, θα ευδοκίμησε σε πολλά από τα έργα, ανδρών και γυναικών, προς τα τέλη του 20ού αιώνα. Η συμπαθέστατη Γαλλίδα Ανί Λεκλέρ – σύζυγος του Νίκου Πολυαντζά –, στο ποιητικό της μυθιστόρημα *Εσύ, Πηνελόπη* (2001), εύχεται οι άνδρες να καταθέσουν τα όπλα και οι γυναίκες να βγουν απ' τη σιωπή τους, ώστε μαζί να φτάσουν κάποτε στην Ιθάκη. Τελειώνω το βιβλίο μου με το ωραίο συνθετικό ποίημα της Θεσσαλονικιάς Κούλας Αδαλόγλου, το *Οδυσσέας, τρώγον πινά*, όπου η Πηνελόπη πηγαίνει μεν σε συνέδριο γυναικών, αλλά ταυτόχρονα λαχταρά πολύ τον Οδυσσέα της... Μου αρρέει σαφώς και η ισοτιμία και η συμπύκνωση!